

држава оваквим поступањем, штетно утицала на образовања мњења; морала би се знања, која се траже, моћи полагати испите (изузевши ту околност, што је знање и употребљавање језика, само оруђе, за набављање даљих знања) и при самим великим испитима, ограничити на познавање факта и на позитивне науке. Не треба да се дозволи, да се испити, који испитују о верозакону, политици или другим каквим спорним питањима, врве око тога, да ли је неко мњење истинито или погрешно; него нека се ограниче само на факт, да су т.ј. ти и ти списатељи, школе, цркве, изјавили ова мњења и по овим и овим разлозима. При оваквој установи, не би дораштајућем нараштају, погледом на неке сумњиве истине, горе било, него што је сада; деца би као данас, тако и у будуће могла припадати владајућој вери, или некој другој вероисповести, само, што се држава постарала, да буду свакако изображени људи, па били они сад ове или оне вере; ако пак родитељи желе, оно би се могла деца, у оним истим школама, где уче нешто друго, настављати и у своме верозакону. Увек је зло, када држава покушава, да даје неки правац мишљењу својих грађана, у свим спорним питањима; али ипак може држава давати прилике, да се та питања докажу, и да свако прибави себи довољно знања, са којима би се могао образовати, знатно мњење о свакој ствари. За ученика филозофије, на сваки је начин боље, ако је у стању положити испит, о делима и Канта и Лока, сад пристајао он својим назорима, уз једнога или другог, или напokon, не пристајао ни уз једнога; и не видим довољно разлога, зашто не би полагао испит из хришћанске науке и онај, који не верује у Бога, наравно само ако не захтевамо, од њега да верује у то.

Испит пак из виших грана наука, треба по мом мњењу, да остане свакоме по вољи. Врло би то опасна власт била у руци владе, када би она могла некоме препречити ма какав позив, па и сам учитељски, изговарајући се, да дотични нема тих способности; и ја се слажем са Виљелмом Хумболтом у томе, да свакоме треба дати степен научне или вештачке способности, чим се пријави за испит, и положи га; само да овакве потврде не дају касније при натицању, никаквих даљих преимућстава, до оних, која им можда приписује јавно мњење.

Ова неумесна примена појма слободе, смета не само у васпитању, него у многим другим случајевима и родитељима, да не признају своје моралне дужности, и да се не уведе законито приморавање, мада оно прво, захтевају увек, ово друго пак у многим случајевима важнији разлози. Та већ и сам тај факт: родити некога да живи, највећа је одговорност у животу.

Узети на себе ову одговорност – дати коме живот, кога ће можда благосиљати а можда и проклињати – а не бити у стању, ставити новорођеноме у изглед, бар прилично пријатно стање, злочин је према томе створењу. Рађање деце преко неке мале мере у земљи, која је сувише насељена народом, или којој прети, да ће се препунити, - јер је изглед, да ће отуда пасти цене посла – злочин је против свих оних, који живе од рада. Закони, који у многим земљама континента, забрањују брак, докле дотична лица не докажу, да имају од чега живети; не претерују меру власти, која припада држави, и успе ли ти закони или не успели (то зависи нарочито од месних околности и чувства) не могу се сматрати, да нарушавају слободу. Држава само предупредује овим законима, да се не догоди оно, што шкоди другоме и што заслужује, да друштво не одобри и жигоше, ако и није саветно, казнити то оштријом казном закона. Ипак би опште распрострајени појмови о слободи, који